

CHAPTER «PEDAGOGICAL SCIENCES»

HIGHER EDUCATION AND SCIENTIFIC IN UKRAINE: STATUS AND CHALLENGES AMID MARTIAL LAW

ВИЩА ОСВІТА ТА НАУКА В УКРАЇНІ: СТАН ТА ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Olena Khomenko¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-602-7-51>

Abstract. The section analyzes the current state of higher education and science in Ukraine under martial law caused by the full-scale aggression of the Russian Federation. Key challenges facing higher education and research institutions are identified, including issues of security, human resources, funding, and academic mobility. The main directions of adaptation of the educational and scientific sphere to emergency conditions are outlined. Attention is drawn to the importance of preserving and developing intellectual potential as a strategic resource for the reconstruction of the country. At the same time, compliance with European standards requires Ukraine today to modernize institutional structures, ensure academic freedom, increase the efficiency of funding, and strengthen international scientific cooperation. Studying and analyzing the current state of the educational and scientific sphere in Ukraine will allow us to outline both the main existing problems and potential ways out of the so-called educational crisis caused by the war, as well as adapted areas of integration and innovation not only for the sake of preserving the educational and scientific sphere, but also for its development. *The purpose* is to analyze the current state of the higher education and research system in Ukraine under martial law, to identify the key challenges facing educational and scientific institutions during

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Social and Humanities Disciplines,
Private higher education establishment European University, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3428-7417>

the crisis period, and to outline the main directions for their adaptation and long-term development in view of the challenges of wartime and the post-war period. *The research methodology* is based on general research methods: analysis and synthesis, induction and deduction, observation and abstraction, which are used to systematize achievements and analyze the state of modern education and science in Ukraine during martial law. *Results*. The analysis found that the war significantly complicated the functioning of higher education and scientific institutions in Ukraine. The main problems identified were: insufficient funding, mass migration of scientists and students, damage to infrastructure, and psychological fatigue of educators. It is positive that most institutions were able to quickly switch to distance or blended learning. An increase in the number of international educational and scientific initiatives aimed at supporting Ukrainian specialists has been recorded. As a result, promising directions for the restoration and modernization of the educational and scientific sphere in the post-war period have been identified. *Practical implications*. The practical consequences of the study are the formation of recommendations for improving educational policy in conditions of martial law and post-war reconstruction. The proposed measures can be used by the management of educational and scientific institutions to adapt work in crisis situations and preserve the educational and scientific potential of the country. *Value/originality*. The value of the work lies in the comprehensive analysis of the transformations of higher education and science in Ukraine in the context of a full-scale war. The originality of the study lies in the combination of empirical observations with practical recommendations for the educational and scientific sphere in a period of crisis. The proposed approach allows us to assess not only the problems, but also the potential of the system for sustainable development in the future.

1. Вступ

Наука виступає функціональною складовою системи вищої освіти за умов стабільного демократичного розвитку та науково-технічного прогресу держави. Проте у контексті повномасштабної війни в Україні постає питання доцільності та можливості повноцінного розвитку наукової та освітньої сфер. Збройний конфлікт суттєво ускладнює реалізацію освітніх і наукових ініціатив, загрожує безпеці викладачів,

науковців і студентів, обмежує доступ до ресурсів, і це вимагає суттєве переосмислення ролі науки й освіти в умовах війни та кризової трансформації суспільства й пошуку нових шляхів існування та подальшого розвитку. У таких умовах наука й вища освіта України мають не лише зберегти свій потенціал, але й швидко вміти адаптуватися до нової реальності, відіграючи ключову роль у зміцненні національної стійкості, гуманітарної безпеки та вже післявоєнного відновлення.

Водночас дотримання європейських стандартів вимагає від України сьогодні модернізації інституційних структур, забезпечення академічної свободи, підвищення ефективності фінансування та посилення міжнародної наукової співпраці. Вивчення та аналіз сучасного стану освітньо-наукової сфери в Україні дозволить окреслити як основні наявні проблеми, так і потенційні шляхи виходу з так званої освітньої кризи, спричиненої війною, а також адаптовані напрями інтеграції та інноваційності не лише заради збереження освітньо-наукової сфери, а й заради її розвитку.

Метою є аналіз сучасного стану системи вищої освіти та науки України в умовах воєнного стану, визначення основних проблем функціонування освітніх та наукових закладів у кризовий період, а також окреслення основних напрямків їх адаптації та перспективного розвитку з урахуванням викликів воєнного часу та післявоєнного періоду.

Методологія дослідження базується на загальних методах дослідження: аналізі та синтезі, індукції та дедукції, спостереженні та абстракції, які використовуються для систематизації досягнень та аналізу стану сучасної освіти та науки в Україні в період воєнного стану.

Активна фаза війни з 2022 р. суттєво змінила всі аспекти суспільного життя в Україні, зокрема як і вищу освіту так і науку. Було знищено безліч навчальних закладів, масово відбулась вимушена міграція студентів, викладачів, науковців, щоденні повітряні тривоги, перебої з електропостачанням та нестабільний інтернет вже більше 3-х років постійно ставлять систему вищої освіти і науку перед значними труднощами. У ситуації, коли значна частина академічної спільноти перебуває в стані психологічного виснаження та страху, а навчання здебільшого здійснюється у дистанційному або змішаному форматі, забезпечення якісної підготовки фахівців стає критично важливим завданням у сучасній Україні.

Шляхи вирішення таких проблем пропонує ряд дослідників та, зокрема, і уряд України. Серед них можна відмітити наступні: Ніколаєв Є. та ін. представили аналітичний звіт вищої освіти в Україні через війну та проаналізували проблеми переміщених університетів [2; 14; 15], Оршанський Л. та ін. спробували проаналізувати виклики та шляхи подолання вищої освіти в умовах воєнного стану [16], Кремень В. та ін. представили науково-аналітичну доповідь про вищу освіту в Україні під час війни та післявоєнного відновлення [1], Гапон В. та ін. дослідили актуальне питання оплати праці науково-педагогічних працівників [3], про роль вищої освіти у формуванні майбутнього України висвітлили своє бачення дослідники Лакуша Н., Крохмаль Н. та ін. [10], Локтев В. спробував проаналізувати питання науки і перемоги та ролі наукових реформ [11], Локшина О. висвітлила питання стратегії європейського співробітництва у галузі освіти [12], про виклики, проблеми та перспективи для студентів та науковців під час воєнного стану проаналізувала у своїй статті дослідниця Г. Жила [5], у праці Топузова О., Локшиної О. та ін. розглянуто європейський дослідницький простір, як орієнтир розвитку освіти і науки в Україні [32], було видано і ряд законів, постанов та розпоряджень з метою відповідності європейським стандартам освіти, наприклад Закон щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій [22], про модернізацію мережі закладів освіти [24], про особливості акредитації освітніх програм в умовах воєнного стану [27], про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти на 2022-20232 роки [28] та багато ін.

Реалії сучасної вищої освіти в Україні – це великий відсоток використання її як способу уникнення мобілізації. Значна частина молоді вступає до закладів не заради здобуття знань, а з метою відтермінування служби в Збройних силах України. Це не лише послаблює академічну мотивацію, а й загрожує девальвацією освіти як суспільного інституту. Водночас викладачі змушені працювати в непростих умовах, намагаючись зберегти якість навчального процесу, незважаючи на виклики воєнного часу, страх, моральне і психологічне пригнічення, реформи у сфері освіти та постійні зміни, які впроваджує Міністерство освіти і науки України.

Попри всі труднощі, українські університети та наукові установи, в міру своїх можливостей, продовжують працювати, адаптуючи освітні

програми та впроваджуючи кризові стратегії для збереження академічних стандартів. Важливими залишаються не лише технічне забезпечення навчального процесу, а й психологічна підтримка студентів, викладачів і науковців, спроби застосування ефективних механізмів оцінювання знань в умовах війни та боротьба з академічною недоброчесністю. Однак постає ключове питання: чи можливо за таких обставин забезпечити належну якість освіти та науки? Теоретично це можливо, проте надзвичайно важко. Викладачі в основному працюють без взаємоспівпраці зі студентами, так як лише незначний відсоток молоді «прийшли до закладу здобувати знання». Чим довше продовжується війна, тим більше принцип науковості втрачає своє значення.

2. Основні виклики науково-освітньої сфери в Україні під час війни

Відповідно до даних європейського дослідницького простору, Україна має 3-середній рівень підготовки (*moderately prepared*) у сфері досліджень та інновацій, національна діяльність у сфері та спроможність освоєння технологій залишаються обмеженими через недостатнє фінансування, неефективні механізми виділення коштів (наприклад, відсутність конкурентних конкурсів) і фрагментоване управління, зазначають автори статті «Європейський дослідницький простір як орієнтир розвитку освіти і науки в Україні» [32, с. 15] Також вони підкреслюють, що інтеграція українського науково-освітнього середовища у відповідні європейські структури та організації, є вимогою часу не лише заради проєвропейського розвитку освіти і науки в Україні, а й для модернізації вітчизняної економіки, запорукою якої є наукові інновації [32, с. 7-8].

І безперечно можна констатувати, що з одного боку європейська інтеграція української освіти та науки прогресує, це і набуття статусу програмної країни в програмі ЄС Erasmus+, нова архітектура освіти дорослих, інтеграція до європейського освітнього й дослідницького простору, гармонізація освітнього та наукового законодавства й державної політики України з Європейським Союзом. Розвивається й наука та інновації: забезпечення соціально-економічного розвитку для індустріальної конкурентоспроможності й підвищення частки інноваційно активних підприємств, розвиток високотехнологічного виробництва

та зростання наукоємності ВВП, подолання глобальних викликів світу тощо. Для цього державою і передбачається збільшення фінансування досліджень; забезпечення доступу до інформації, а також мобільності науковців та інноваторів; залучення бізнесу до співфінансування; розвиток міжнародної співпраці; збереження інтелектуального потенціалу; інтеграція науки й інноваційного підприємництва; спрямованість на повоєнну розбудову України [18, с. 357; 17].

Однак, чим довше є війна в Україні, тим менше фінансування і допомога від держави, тим більше відбувається еміграція освітян, науковців, студентів, з'являються психологічні проблеми, тим менше прогресує наука та інновації.

Дослідник В. Локтев у своїй праці вдало зазначив: «...мабуть, найбільш небезпечним для нашого майбутнього видається незворотна еміграція з країни молодих освічених «мізків», що лише посилилася з війною. А це, якщо оцінювати інтегрально, – втрата унікального українського генофонду» [11, с. 29].

Також Україна добре усвідомлює, що тяжкий психологічний стан учасників освітнього процесу є однією із серйозних проблем, що створює перепони на шляху забезпечення якості освіти та науки. Педагоги, учні, студенти, які постраждали від військової агресії Російської Федерації, потребують значної психологічної підтримки. [18, с. 14].

І хоча значна частина закладів прозвітувала ще на початку повномасштабного вторгнення про допомогу, наприклад Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України відвітував, що у складний воєнний час освітні заклади й наукові установи України роблять значний внесок у розвиток миру. Їхній Інститут навіть умовах дистанційного режиму продовжує працювати і надавати волонтерську допомогу і психологічну підтримку [30, с. 2].

Також ІПО НАПН України прозвітував, що навіть у таких екстремальних умовах під час війни в Україні не припиняється міжнародна співпраця у сфері освіти. Наприклад, продовжує працювати Київський інститут Технологічного університету Цілу, м. Цзінако, провінція Шаньдун, КНР., з Польщею та ін. [13, с. 7.]

Проблеми з адаптацією та психологічним станом не лише освітньо-наукової спільноти, але у будь-якого українця, який залишився в Україні, набувають все більших масштабів. Проте варто відмітити, що

у таких складних умовах система освіти та науки демонструє надзвичайну стійкість і здатність до функціонування попри виклики воєнного часу. Насамперед це свідчить про високий рівень відповідальності науковців та освітян перед майбутнім поколінням, а також про важливість збереження інтелектуального потенціалу України як запоруки її відновлення після завершення війни.

Сьогодні питання фінансування освіти і науки в Україні набуває особливої актуальності, адже саме ці сфери формують інтелектуальний, професійний і людський капітал, який необхідний для збереження українського суспільства під час війни та для повоєнного періоду. Тому державна освітня політика та міжнародна підтримка і співпраця, зокрема щодо пріоритету освіти та науки, її фінансування має бути не декларативною і точковою, а реальною і постійною. Проте у масштабах цілої держави під час війни реально підтримка і фінансування відбувається точково і такої співпраці недостатньо.

Українські дослідники та вчені розпочали шукати шляхи вирішення збереження і розвитку освіти та науки в Україні під час війни та зіткнулися зі значними перешкодами. Під час опитування ще у 2022 р. частина респондентів відзначили погіршення, або припинення фінансування проектів у сфері освіти та науки, які перебували на стадії реалізації до 2022 р. «Це загрожує тягlostі досліджень, створює передумови для переривання багаторічних наукових тем, зупинки експериментів тощо» [7, с. 17]. Респонденти також відзначили, що більшість рекомендацій по збереженню науки має впроваджуватись на державному рівні, з конкретизацією на рівні окремих установ чи закладів вищої освіти, їхніх підрозділів та наукових груп. А ресурсне забезпечення повинно гарантуватись за фінансової підтримки з боку донорів та партнерів (зокрема міжнародних) та необхідних правових умов з боку держави. «Серед ключових завдань держави має бути зняття правових бар'єрів для залучення і використання науковими установами та закладами вищої освіти міжнародних та приватних коштів, дерегуляція всіх процесів, які не є критично важливими для безпеки, та встановлення стратегічної рамки для повоєнного розвитку» [7, с. 23].

І хоча в Україні продовжується війна, освіта і наука максимально своїх можливостей намагається відповідати міжнародним стандартам та забезпечувати якісний освітній рівень і сприяти досягненню

Цілей сталого розвитку ООН, що станом на сьогодні є одним із пріоритетних напрямів діяльності освіти і науки у всьому світі, зокрема, це є показник якісної освіти (Ціль 4), гендерної рівності (Ціль 5) та економічного зростання (Ціль 8). Однак війна в Україні щоденно створює серйозні виклики в освітній та науковій сфері по досягненню вищевказаних цілей, це і скорочення академічних програм, еміграція науковців і студентів за кордон, а також зниження доступності освіти. У таких умовах реалізація Цілей сталого розвитку стає дуже складним завданням. Попри ці виклики, заклади України продовжують працювати, оновлюють і адаптують освітні програми, що дозволяє зберігати хоч і не високий, але певний рівень академічних стандартів. Важливим питанням залишається й технічне забезпечення навчального процесу, особливо у прифронтових зонах, а також і психологічна підтримка студентів та викладачів, створення ефективних механізмів оцінювання знань в умовах війни, а також протидія академічній недоброчесності, яка постійно поширюється під час війни, як «прикриття» [2, с. 7].

Усі ці проблеми потребують комплексного аналізу й осмислення реальних викликів, перед якими сьогодні постала вся українська система вищої освіти та науки.

Розглянемо один із пріоритетних параметрів розвитку освіти і науки в Україні під час війни і це параметр безпеки, який виходять за критичний рівень, що є наслідками повномасштабної війни. Це у свою чергу диктує необхідність розробки нових підходів до механізму управління освітою та розвитком науки, створення нових моделей освітнього процесу. У період воєнного стану, який продовжили до 05.11.2025 [авт.] Міністерство освіти і науки України продовжує реалізацію державної політики у сфері освіти, забезпечує доступність і безперервність освітнього процесу, ставить за мету охопити освітнім процесом усіх здобувачів освіти України, незалежно від їх розташування. Хоча сучасні реалії такі, що українська система вищої освіти, як і у 2014 році, після анексії Криму та початку воєнних дій на Донбасі, стикнулася з питанням переміщення закладів освіти на підконтрольну територію [2, с. 7].

Все це змусило адаптувати освітній процес до нових умов, який змінюється відповідно до реалій війни. І хоча адаптація освітнього процесу розпочалася ще з 2019 р., та найбільше почала функціону-

вати саме під час війни з Російською Федерацією. Тому виклики, які сьогодні стоять перед вищою освітою та наукою в Україні базуються і на паралельному включенні української освіти до Європейського простору.

Варто зазначити, що у складних умовах війни, освітянська та наукова спільнота намагається зберегти і розвивати показник якості освіти в Україні. Наприклад, з 2019 р. в Україні діє процедура акредитації освітніх програм у сфері вищої освіти відповідно до Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG 2015). Державні стандарти вищої освіти визначають основні вимоги до освітніх програм за кожною спеціальністю, зокрема перелік ключових результатів навчання, які повинен опанувати випускник [8, с. 71-84].

Ще одним викликом сучасної вищої освіти та науки в Україні під час війни є питання фінансування з державного бюджету, після початку повномасштабної збройної агресії фінансування було секвестровано. Наприклад, обсяг фінансування за окремими бюджетними програмами, головним розпорядником яких є Міністерство освіти і науки, було зменшено на 10%. Зокрема, за бюджетною програмою 2201160 «Підготовка кадрів закладами вищої освіти та забезпечення діяльності їх баз практики» обсяг фінансування було зменшено на 2,107 млрд грн. В аналогічний спосіб було скорочено фінансування закладів вищої освіти у сфері управління Міністерства охорони здоров'я України. Проте ця політика є непослідовною: скорочення фінансування не торкнулось деяких інших державних закладів вищої освіти. Так, у 2022 р. не було зменшено видатки Державного бюджету на бюджетну програму 1001080 «Підготовка кадрів закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання», за якою фінансуються заклади вищої освіти у сфері управління Міністерства внутрішніх справ України [8, с. 43].

Тому питання об'єктивного розподілу фінансування у сфері вищої освіти та розвитку науки залишається актуальним в Україні, а особливо важливе під час війни.

Попри міжнародне засудження російської агресії, запровадження санкцій та підтримку українських студентів, науковців і освітніх інституцій, вища освіта та наука України продовжує стикатися

з серйозними викликами. Ще однією проблемою є відтік кадрів із закладів вищої освіти та наукових установ через вимушену міграцію студентів, викладачів та науковців. Ще на початку повномасштабного вторгнення прогнозувалося, що проблема «brain drain» (відтоку мізків) матиме як короткострокові, так і довгострокові негативні наслідки. У квітні 2022 р. учасники вебкасту Європейської асоціації міжнародної освіти (European Association for International Education) висловили занепокоєння, що через агресію, руйнування та міграційні процеси українська вища освіта може зазнати значних втрат у майбутньому [8, с. 43].

Далі у Звіті про порівняння рамки кваліфікацій Європи та України зазначено, що проблема виїзду з України у лютому 2022 р. була загрозливою через постійне збільшення частки українців, що перетинали український кордон із Європейським Союзом. Ситуація стабілізувалася лише в середині літа цього ж року, коли кількість тих, хто повертався, почала перевищувати кількість тих, хто покидав країну. Як результат, система стала знову контрольованою, багато викладачів та студентів повернулися до своїх робочих/навчальних місць, принаймні наскільки дозволяла безпекова ситуація на той час. А українські університети зуміли напрацювати дієві механізми комунікації зі своїми студентами, які залишаються за кордоном і навчаються в Україні, так само і викладачі отримали можливість через дистанційний формат навчання працювати зі своїми студентами [8, с. 43].

Сьогодні виїзд молоді до 18 років з України почав збільшуватись в геометричній прогресії. Це пов'язано як і з війною, так і проблемою оплати за навчання в Україні, бо значна частина європейський закладів освіти пропонують для української молоді взагалі безкоштовну освіту. Також значна кількість молоді втомилася від дистанційного навчання, яке розпочалося ще з 2020 р. під час пандемії. Безперечно, що якість освіти і процес адаптації студентів, які відвідують заняття онлайн змінилася, але такі реалії сучасної вищої освіти в Україні.

Також суттєвим викликом у системі вищої освіти в Україні, зазначають дослідник Погребняк В. та Дашковська О., в умовах війни є збереження контингентів, забезпечення доступу до вищої освіти здобувачам з різних регіонів України та тим, хто перебуває за кордоном, створення безпечних умов для організації та проведення якісного та

безпечного освітнього процесу. Відомо, підкреслюють автори, що понад 8 мільйонів стали внутрішньо переміщеними особами, понад 6 мільйонів осіб вимушено покинули територію України. Варто і відмітити позитивне рішення, яке прийняло Міністерство освіти і науки України щодо спрощення порядку вступу до закладів вищої освіти, були створені умови доступу до вищої освіти для жителів тимчасово окупованих та прифронтових територій (через устанавлення регіонального коефіцієнта, на який множитьсся конкурсний бал вступників, які обрали заклад вищої освіти) та організація тестування за кордоном. Це дало можливість українським закладам вищої освіти сформувати необхідні контингенти здобувачів вищої освіти та забезпечити діяльність системи освіти в умовах війни [20, с. 171].

Аналізуючи процес міграції студентів, викладачів та науковців за кордон можна вже зараз проаналізувати ще одну з проблем у вищій освіті та науці, яка буде після перемоги і це проблеми із процесом повернення біженців після війни, «...маємо надію, що здобутий досвід перебування в інших культурних середовищах, залученість до системи освіти інших країн надаватимуть у майбутньому набагато більше переваг як кожній конкретній особі, так і країні загалом» зазначено у Звіті про порівняння Європейської рамки кваліфікації і української Національної рамки кваліфікацій Європейської комісії [8, с. 45].

У вищезазначеному Звіті аналізується і актуальне питання у проєкції дистанційна освіти та якість. Питання дистанційної освіти під час війни в Україні це вимушений крок. Саме питання ефективності дистанційного навчання теж стає у площину проблем освіти у воєнний час в нашій державі. Так, саме ефективне дистанційне навчання у XXI ст. залежить від електронних ресурсів, зокрема систем управління навчанням (LMS), електронних журналів, систем електронного документообігу та міжнародних бібліотечних баз. Однак через високу вартість і технологічну складність раніше в українських закладах освіти не практикувалося дублювання критично важливої інформації на «дзеркальних» серверах, розташованих в інших регіонах країни або за кордоном. Через це переміщені університети, найбільше з прифронтових зон, стикнулися з високим ризиком втрати доступу до критично важливої електронної інформації. За результатами інтерв'ю з представниками окремих переміщених закладів, частині університетів

вдалося оперативно передати дані на інші сервери через інтернет-канали. Водночас деякі працівники, ризикуючи власною безпекою, змогли вивести комп'ютерне та серверне обладнання на підконтрольну Україні територію, але це більше винятки, ніж загальний процес [8, с. 57].

Тому на сьогодні ще одним викликом і вагомою проблемою та потребою практично усіх переміщених закладів освіти та наукових установ залишається отримання додаткового комп'ютерного та серверного обладнання. На це потрібно насамперед кошти, приміщення для зберігання обладнання і людський ресурс, який буде це обслуговувати.

Сьогодні науковці значну увагу приділяють питанню дистанційного та змішаного навчання. Наприклад, автори праці про дистанційне та змішане навчання А. Попова та ін. переконані, що: «запровадження ефективного освітнього процесу з використанням дистанційного та змішаного навчання в різних типах закладів освіти в Україні є викликом часу, а їх розвиток та ефективне впровадження, особливо в університетській освіті, розглядаються як одна із стратегій протидії військовій агресії, яка може дати позитивні результати в післявоєнному відновленні країни» [21, с. 99].

Дослідники у своїй праці далі пояснюють, що незважаючи на складності та проблеми, які виникали в процесі організації дистанційного та змішаного навчання в мирний час, процес стрімкого переходу до нових технологій в освіті став: «з одного боку, точкою росту для всіх учасників освітнього процесу, надавши їм нові знання, навички та можливості, а з іншого – зумовив проблеми, пов'язані із процесами адаптації, соціалізації, вигорання тощо, що стали новими викликами для сучасної вітчизняної системи освіти...» [21, с. 106].

Про ефективність змішаного і дистанційного навчання можна буде більш точно робити висновки після завершення війни та впровадження післявоєнної відбудови усіх галузей, зокрема освіти і науки. Якщо формат навчання повністю задовольняє потреби суспільства і держави, то навчання змішане чи дистанційне може бути потужним інструментом для покращення якості освіти та науки в Україні, але всі моменти реалізації такого навчання мають бути узгодженими, динамічним, мати зворотній зв'язок та зосереджені на потребах студентів, науковців та суспільства загалом.

Досить складним залишається і питання участі в освітньому процесі тих студентів і викладачів, які залишилися на тимчасово окупованій території. Такі особи зіштовхуються не лише з нестабільним або відсутнім інтернет-зв'язком, а й із серйозними безпековими загрозами, якщо окупаційна влада дізнається про їхню дистанційну співпрацю з українським закладом освіти. Актуальним залишається питання кадрових рішень щодо працівників закладів вищої освіти та наукових установ, які відкрито перейшли на бік окупантів і працюють у незаконно створених установах під вказівки російської влади. У разі виявлення таких фактів переміщена адміністрація призупиняє з ними дію трудового договору, зазначено у звіті Міністерства освіти і науки України [8, с. 57].

Для українських викладачів і науковців не менш важливою є і проблема регіональної диференціації оплати праці науково-педагогічних працівників у закладах вищої освіти, що підпорядковані МОН України. Загалом дуже низька оплата праці, у порівнянні з країнами Європейського Союзу, призвели до падіння престижності цього виду діяльності. А в умовах воєнного стану усі заклади змушені оптимізувати витрати на оплату праці науково-педагогічним, науковим і педагогічним працівникам за рахунок:

1) зменшення розміру доплат за науковий ступінь доктора філософії та доктора наук, за вчене звання доцента, старшого дослідника, професора; 2) вимушених неоплачуваних відпусток (наприклад, у 2022 р. щорічна відпустка була 24 дні, а не 56 днів); 3) перерозподілу годин в навчальних планах між аудиторними заняттями та самостійною роботою (зменшенням аудиторних занять і збільшенням самостійної роботи); 4) скорочення штату працівників [33].

Ще однією важливою проблемою у розвитку вищої освіти і науки в Україні залишається академічна доброчесність, яка стала більш актуальною під час війни і яка має починатися із доброчесної поведінки викладача, науковця та здобувача освіти, що, в свою чергу, передбачає дотримання п'яти фундаментальних цінностей: чесності, довіри, справедливості, поваги та відповідальності. Досить складно дотримуватися їх було в умовах без війни, а ще складніше стає під психологічним тиском і прямим фізичним знищенням під час війни. Адже викладачі та студенти перебувають постійно у стані підвищеної загрози, втоми,

апатії, дехто навіть у депресивному стані через постійні тривоги, втрату роботи, домівки, автомобіля, пошкодження єдиного майна, загибель близьких, переїзд з постійного місця проживання тощо.

Попри це все освітній процес продовжує функціонувати і викладачам потрібно проводити заняття, опитувати студентів, працювати над завданнями і максимально залучати студентів у навчальний і виховний процес. І це не завжди вдається, бо війна вносить свої корективи. Паралельно можна проаналізувати і стан студентів, які через низку об'єктивних причин не можуть або інколи і не хочуть долучитися до онлайн заняття чи виконати завдання, часто «користуються» такими моментами, як відсутність інтернету, світла, «неспокійна ніч» після обстрілів та ін. За таких реалій освіти і науки в Україні кожному із учасників освітнього процесу доводиться «виживати в освіті» і не завжди з дотриманням принципів академічної доброчесності. І безперечно, що це зменшує показник якості освіти, який має досягнути Україна згідно цілі 4 Стратегії сталого розвитку ООН.

Нещодавно було опубліковано ґрунтовний аналітичний документ «Відбудова України: принципи та політика», підготовлений групою експертів у різних сферах, зокрема і у сфері освіти, де також дослідники виділяють основні проблеми вищої освіти в Україні, але вже після війни. Це перспективний напрям, який дає надію, що війна колись завершиться і розпочнеться процес відбудови країни, і в освіті та науці, зокрема. У розділі «Освітні реформи під час та після війни» досить чітко та відверто наводиться опис стану системи освіти і заходів реформування, які намагалися впроваджувати в Україні до повномасштабного воєнного вторгнення, а також вплив пандемії та війни. На думку експертів, Україна найближчим часом буде змушена зосередитись у сфері освіти на «(1) подоланні викликів воєнних руйнувань, (2) переосмисленні та виробленні нового бачення системи загалом для забезпечення її всебічного розвитку, (3) створенні позитивних умов для трансформації мережі закладів освіти, яка відповідатиме соціальним та економічним потребам України, (4) підвищенні якості освіти, (5) підтримці забезпечення інноваційного навчального та дослідницького середовища, (6) посиленні співпраці зі стейкхолдерами різного рівня та впливовості, щоб забезпечити залучення та позитивні результати для всіх студентів і стейкхолдерів» [8, с. 75].

Проблем в освіті та науці в Україні досить багато, проте ці дві складові завжди були і є важливою галуззю суспільного життя будь-якої країни та необхідною умовою подальшого прогресу та розвитку.

Дослідник Захарін С. дуже вдало відмічає, що Законом України «Про освіту» визначено, що метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування ціннісних орієнтацій і компетентностей, необхідних для успішної самореалізації, виховання відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору з метою забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [6, с. 525].

Проте, чи можна все це реалізувати згідно законодавства України в умовах війни? Можна, але частково, так як існує багато чинників, коли досягнути вищевказану мету під час обстрілів або без зв'язку і світла практично неможливо.

Для розвитку освіти і науки необхідні умови розвитку і інших галузей в державі. А підрахувати та оцінити масштаби руйнівного впливу на освіту та науку на етапі повномасштабної війни навіть складно порівняти з тим, що відбувається в інших галузях інфраструктури в Україні. Треба об'єктивно зазначити, що світове наукове співтовариство ще не до кінця зрозуміло та усвідомило наслідки війни в Україні. «Війна для наукової спільноти стала таким шоковим та дестабілізаційним чинником, що навіть процес адаптації до змішаного навчання відбувається досить хаотично. А праць, методичних рекомендацій чи порад, які би зосереджувалися конкретно на питаннях здійснення освітнього процесу в умовах війни дуже мало, так як досвіду вести війну і здобувати вищу освіту в Україні немає» [6, с. 524].

Якщо порівнювати проблеми руйнування освітніх закладів, занепаду науки, міграційні процеси або взяти більш глобально це втрата людського життя, то здається, що питання мови – це вже щось другорядне. Проте це важливо, так як мова була і залишається одним із індикаторів державності та приналежності до нації. І саме мова стала одним із багатьох приводів, хоч і «умовним» для початку війни в Україні. Тому однією з проблем в сфері освіти і науки залишається і питання дотримання законодавства про державну мову в умовах війни.

Аналізуючи питання мови в Україні здавалося б все просто, так як це питання закріплено у Конституції та низці законів України: «Про освіту», «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [9; 26; 25], які визначають, що мовою освітнього процесу є державна мова та вимагають надання всіх освітніх послуг українською.

Однак реалії сучасної освіти статистично доводять про те, що російська мова залишається мовою спілкування близько третини українців.

Сьогодні усі добре усвідомлюють, що страх перед війною не стимулює до навчання здобувачів освіти та розвитку науки від молодих науковців, а все більше викликає відчуття загрози, незахищеності та невизначеності. Перешкоди спричинені війною в навчанні неминуче призводять до неуспішності, та мають важкі психологічні наслідки для особистості, яка не може самостійно впоратися з «відставанням».

Як зазначає дослідник С. Захарін: «Не отримуючи професійної допомоги, здобувач освіти неухильно наближається до передчасної ізоляції від дидактичної системи, з негативним сприйняттям себе та освітнього середовища... здобувачі... можуть втратити мотивацію або не мати достатніх моральних ресурсів для навчання. Це може мати довгострокові наслідки... які охоплюють недостатню кваліфікацію та недостатній рівень освіти для здобуття кар'єри та отримання кращої заробітної плати» [6, с. 526].

Після війни сподіваємось буде змога підрахувати втрати в освіті (закладів, техніки, обладнання) та науці. Однак всі ми добре усвідомлюємо, що підрахувати втрати людей, психологічного та емоційного стану, «повернення» до звичайного мирного життя, яке було до війни – це неможливо, як мінімум поколінню, які живуть в Україні під час війни.

За визначенням Національної академії педагогічних наук України виклики, що постали сьогодні перед вищою освітою у воєнний період, суттєво впливають і на стан всієї системи освіти в Україні та потребують «прийняття швидких й адекватних рішень, реалізації невідкладних заходів щодо мінімізації негативних впливів та забезпечення стійкості цієї галузі» [20, с. 170].

У 2025 році війна в Україні триває. Тому основними завданнями розвитку вищої освіти та науки в короткостроковому періоді є:

– розв’язання проблеми зруйнованих, пошкоджених або переміщених закладів вищої освіти, що потребує значного фінансового забезпечення;

– залучення до розв’язання цієї проблеми європейських країн та інших країн-партнерів України;

– переорієнтація на першочергову підготовку тих фахівців, які будуть необхідні в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови або перепідготовки вже існуючих кадрів та підвищення їх кваліфікації (з обов’язковим розширенням бази для проведення навчальної практики шляхом розвитку державно-приватного партнерства) [5, с. 142].

Підтримка міжнародної спільноти дуже важлива для української освіти і науки, особливо у воєнний час. Ще 7 вересня 2022 р., зазначає Жила Г., Міжнародна наукова рада використала платформу конференції Science Business на тему “Розширення співпраці в галузі досліджень та інновацій у воєнний час”, щоб висвітлити рекомендації зі свого звіту щодо кризи в Україні, який висвітлює важливі тези щодо того, як підтримувати науковий сектор в Україні та інших місцях, які постраждали від конфлікту та катастроф, рекомендації були розроблені за участю українських зацікавлених сторін щодо реагування та підтримки вчених, дослідників, студентів, а також систем вищої та наукової освіти, які постраждали від конфліктів і катастроф [5, с. 144].

Сьогодні для України як ніколи, існує потреба в різносторонніх організаціях, таких як Міжнародна наукова рада, щоб співпрацювати разом та протистояти викликам воєнного часу.

Аналізуючи проблеми вищої освіти і науки в Україні варто простежити і питання «підготовки педагога, здатного принести користь своїй країні, сформувані покоління, спроможне жити та творити в умовах неперервних змін, гідно представляти націю у світовому культурному й економічному просторі, забезпечити їй успішне входження у світове співтовариство», як підкреслює дослідник С. Захарін [6, с. 528].

Повномасштабна війна в Україні, яка триває вже більше 3 років, суттєво трансформувала освітній і науковий процес, і ці зміни тривають донині. Результати впливу воєнних дій на сферу освіти і науки можна буде оцінити лише після завершення війни. Проте варто відмітити, що попри надзвичайно складні обставини, українська освітянська і наукова спільнота демонструють стійкість і продовжують навчання та

розвиток науки, тим самим формуючи освітянсько-науковий фронт. Сьогодні залишається одним із пріоритетних напрямів оптимізації освітнього процесу це спрощення його організації в закладах освіти та підвищення ефективності самостійної роботи здобувачів освіти, розвиток, підтримка та фінансування науковців і їх проектів. І частково це стає можливим завдяки активному впровадженню цифрових ресурсів, інтернет-платформ і дистанційних освітніх технологій, що в свою чергу, сприяє формуванню інноваційного, гнучкого освітнього і наукового простору, орієнтованого на принцип безперервного навчання впродовж життя.

3. Стратегія розвитку вищої освіти та науки в Україні: бачення уряду та українських вчених

Також головні напрями та цілі загальної трансформації системи вищої освіти найповніше окреслено у Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 рр. (далі – Стратегія), затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України 23 лютого 2022 року. Стратегія передбачає досягнення п'яти стратегічних цілей і найважливішою є ціль 1 – «Ефективність управління в системі вищої освіти, що є соціально відповідальною» (завдяки забезпеченню цілеспрямованого бюджетного фінансування, підготовка затребуваних фахівців для задоволення потреб економіки у кваліфікованих фахівцях; сприяння соціальній відповідальності закладів вищої освіти з метою розв'язання соціальних та екологічних проблем; автономія закладів вищої освіти (забезпечення рівних прав та широкої інституційної автономії, зокрема фінансової). Інші цілі Стратегії стосуються питань підвищення якості та інтернаціоналізації вищої освіти, привабливості закладів вищої освіти для навчання та академічної кар'єри, а також підвищення довіри громадян, держави та бізнесу до освітньої, наукової, інноваційної діяльності закладів вищої освіти [31, с. 5].

Уряд України ще у перший рік війни презентував програму по відновленню нашої держави у сфері освіти після війни. На одному із засідань уряду було презентовано програму «Освіта 4.0: український світанок», розроблену Міністерством освіти і науки. Ця програма, як заявляють розробники: «базується на основних положеннях Плану відновлення і має на меті впродовж десяти років побудувати систему

освіти, що передбачає гармонізацію українського і європейського освітніх просторів та відповідатиме вимогам до людських ресурсів в Індустрії 4.0» [29, с. 285].

Позитивним є те, що Україна намагається сформувати бачення відбудови і трансформації системи вищої освіти та науки в умовах війни та в повоєнний період. Важливого значення набуває консолідація зусиль української освітянської та наукової спільноти разом з міжнародними партнерами з метою впровадження інноваційних підходів і принципів в організацію сучасного освітнього і наукового процесу.

Насамперед варто вдосконалити деякі принципи роботи та функціонування вищої освіти та науки в Україні під час війни це:

1. Своєчасні рішення і заходи від органів державного управління, закладів вищої освіти, наукових установ, громадськості щодо мінімізації негативних наслідків війни та стійкості системи освіти і науки в умовах воєнного стану в Україні.

2. Трансформація закладів вищої освіти, яка спрямована на упорядкування її структури, оптимізацію кількісних і головне якісних характеристик умов війни та забезпечення максимально повноцінної дієздатності галузей та безпеки учасників освітнього та наукового процесу.

3. Чітка і дієва позиція Міністерства освіти і науки до питань організації вступних кампаній у заклади вищої освіти, оновлення порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти в умовах війни, підтримка усіх навчальних закладів, у прифронтових та прикордонних областях, зокрема, проведення вступних випробувань для абітурієнтів, які тимчасово перебувають за кордоном.

4. Оптимізація галузі освіти і науки, що має бути представлене осучасненням структури мережі закладів вищої освіти та наукових установ, розширення їх академічної автономії та підвищення їх ефективності та фінансування. Це у свою чергу сприятиме оновленню та інноваційному розвитку вже у повоєнний період [29].

Сьогодні кожен українець як і освітянська спільнота добре усвідомлюють, що після завершення війни вища освіта і наука в Україні потребуватиме масштабного відновлення та реформування. Необхідно буде відбудувати зруйновані заклади, оновити усю постраждалу матеріально-технічну базу та створити сучасні та безпечні умови для навчання.

Не менш важливим викликом для освіти стане повернення студентів і викладачів, науковців, які виїхали за кордон (не всі повернуться до України і це також є однією з проблем), а також інтеграція військових, які демобілізуються у систему освіти та і до «нового» мирного життя.

Україна також сподівається, що буде активно і надалі працювати міжнародне співробітництво, залучення сучасних грантів і нових партнерських програм для підвищення якості освіти та міжнародних академічних стандартів.

Разом з тим зросте і попит на спеціальності, пов'язані з безпекою, відновленням інфраструктури, психологічною реабілітацією та управлінням кризами. Можна цілком погодитись з дослідницею Г. Жилою, яка відзначила, що: «українська освіта може отримати шанс на глибоку модернізацію, якщо буде впроваджено сучасні підходи до навчання, інноваційні технології та підвищені вимоги до якості знань. Головне завдання – зробити українську вищу освіту конкурентоспроможною, доступною та здатною виховувати фахівців, які будуть відбудовувати країну [6, с. 142].

Загалом без міжнародної солідарності і підтримки, відкритості, мобільності та гнучкості не може бути розвиток наукових та освітніх систем, які постраждали від війни. Для підтримки, а потім й відновлення та повернення освітньо-наукової сфери до частини міжнародного розвитку, фінансова допомога міжнародного рівня є визначальним чинником. Це допоможе збереженню науково-освітнього потенціалу та забезпечення його сталого функціонування як і в умовах війни, так і для подальшої інтеграції України у глобальний освітньо-науковий простір.

У контексті таких сьогоденних викликів дослідники пропонують різні шляхи вирішення проблем освітньої та наукової спільноти, серед них можна назвати і створення так званих Центрів науки. На нашу думку, зазначає автор дослідження В. Дунець: «центри науки також спроможні виконувати суспільно важливі функції, зокрема такі як соціалізація та інтеграція дітей й молоді, сприяти у надолуженні освітніх втрат. Таку унікальну роль та можливості центрів науки... безсумнівно можна і потрібно використовувати на користь вирішення складних ситуацій у сфері освіти в Україні, зокрема в умовах війни» [4, с. 515].

Ще у 2022 році були видані так звані рекомендації по збереженню науки під час війни, серед основних завдань можна виділити:

- створення, із залученням міжнародних донорів, програм індивідуальної фінансової підтримки науковців з виплатою заробітних плат, стипендій (можливо й індивідуальних) та продовження фінансування проєктів, заснованих на здобутках попереднього періоду;

- зменшити навантаження на науковців, наукові установи й заклади вищої освіти через спрощення процедур постійного звітування;

- максимально перевести взаємодію з органами влади в цифровий формат, підвищити ефективність та намагатись уникати дублювання зусиль, повторного надання інформації тощо [7, с. 24];

- гарантовано та безперервно фінансувати програми спроможних організацій, зокрема Національного фонду досліджень, для продовження підтримки тем та напрямків, які були висококонкурентними до початку повномасштабного вторгнення, та оголошення конкурсів, які відповідають викликам воєнного часу;

- започаткувати програму співфінансування проєктів та партнерств між науковцями, громадськими організаціями, бізнесом, місцевою владою, пов'язаних з викликами війни та в майбутньому повоєнної відбудовою;

- спробувати децентралізувати наукові дослідження через створення та розвиток регіональних наукових центрів та стимулювання конструктивної конкуренції між ними;

- постійно підтримувати молодих вчених [7, с. 25].

У період повномасштабної війни в Україні вища освіта і наука досліджуються не лише як сфери, що зазнають безпрецедентних викликів, а й як ключові чинники стійкості, ідентичності та розвитку нашої держави. Сьогодні актуальним питанням стає не лише збереження наукового потенціалу, модернізації освіти, а й його переосмислення в контексті нових історичних реалій, враховуючи ширший цивілізаційний контекст, в якому повноцінно функціонує і українське суспільство.

Не можна не погодитись з думкою авторів статті «Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку», які зазначають, що: «саме академічний рівень науки й культури, коли в країні є знані творчі постаті, а держава і суспільство настільки розвинені економічно

й політично, що здатні підтримати їх, може бути важливим критерієм розвитку цивілізаційної суб'єктності на різних історичних етапах буття країни та її народу. Сьогодні це стає не лише критерієм, а й ключовим фактором перемоги у війні й досягнень в умовах гідного мирного життя» [19, с. 42].

Україна чекає і вірить у перемогу. Сучасні науковці стверджують, що: «...велике значення перемоги України для майбутнього світу. Маємо крок до ноосферної цивілізації – цивілізації розуму, толерантності й співтворчості... концепція якої заснована на гуманістичних ідеях першого президента Української академії наук В. Вернадського. Ця цивілізація є цивілізацією подолання війни як способу вирішення конфліктів між народами, державами, країнами та союзами країн... необхідно викрити й зупинити неототалітаризм як принципово згубний шлях для людства, який заперечує демократію, права людини і, зрештою, розвиток» [19, с. 47].

Аналіз стану та функціонування вищої освіти і науки в Україні під час війни потрібно вивчати і як цивілізаційний вибір майбутнього, який робить українське суспільство. Наукова та освітня діяльність в нашій державі – це не лише конкретні інструменти відновлення, а й ключові чинники формування суб'єктності України на міжнародній арені. Саме тому підтримка і розвиток науки й освіти сьогодні – це також значний внесок у перемогу та запорука гідного майбутнього.

Таким чином можна підсумувати, що в Україні в умовах війни вища освіта та наука опинилися перед безпрецедентними викликами, які вимагають не лише адаптації до реалій сьогодення, а й стратегічного переосмислення їхньої ролі та значення в державотворчих процесах.

Запропоновані українськими науковцями рекомендації щодо збереження наукового потенціалу засвідчують про необхідність комплексної підтримки – фінансової, організаційної та інституційної – з акцентом на інноваційну цифровізацію, децентралізацію та залучення молоді. Особливу увагу варто звернути та усвідомити ідею науки як чинника цивілізаційної суб'єктності, що вимагає синергії з культурою, політикою та економікою. І тоді у цьому контексті наука й освіта розглядатимуться не лише як сфери знання, а і як елементи національної безпеки та інструменти досягнення стійкого миру в нашій дер-

жаві. Тому підтримка науки та освіти сьогодні – це не лише питання збереження інтелектуального ресурсу України, а інвестиція у майбутнє держави та людства.

4. Висновки

Отже, сьогодні ми можемо впевнено говорити про так звану воєнну адаптацію галузі вищої освіти та науки. В Україні поступово відбувається модернізація структури мережі закладів вищої освіти, розширення академічної автономії, активно впроваджується цифровізація та підвищення ефективності управління. І такі кроки, які проводить Міністерство освіти і науки України узгоджуються з євроінтеграційними орієнтирами України та створюють конкурентоспроможний потенціал для інноваційного розвитку системи вищої освіти та науки в Україні вже і у післявоєнний період.

Стан і проблеми вищої освіти і науки в Україні під час війни можуть бути скорегованими і частково вирішеними завдяки новітнім напрямкам трансформації і реформування мережі закладів вищої освіти та наукових установ, що передбачає чітку структурну оптимізацію, зменшення кількості установ та посилення їхньої здатності до ефективного та якісного функціонування в сучасних соціальних умовах.

У цей час більше уваги дослідниками акцентується на повоєнному відновленню освіти і науки і це вимагатиме у перспективі не лише реконструкції зруйнованих будівель та матеріально-технічної бази, а й сучасних інституційних реформ. Насамперед, через виклики та уроки війни необхідно буде створити безпечне освітнє та наукове середовище, максимально повернути до України переміщених студентів, викладачів, науковців з новим дієвим способом підтримки та заохочення; розробити або перейняти досвід створення нового механізму стосовно інтеграції демобілізованих військовослужбовців у систему освіти (особливо післядипломної з метою оволодіння професіями, які будуть затребувані часом), а також оновлення освітніх та наукових програм із урахуванням нових потреб суспільства; дотримуватись академічної доброчесності; максимально швидко адаптувати систему вищої освіти та науки в Україні, як доступної та якісної, відповідно до європейських стандартів, які здатні готувати майбутніх фахівців для відбудови й сталого розвитку України.

Все вищезазначене має бути чітко імплентоване освітнім законодавством та орієнтоване на модернізацію та сучасну цифровізацію освітнього процесу та розвитку науки в Україні.

Перспективи подальших досліджень у площині розвитку освіти і науки в Україні та шляхи вирішення основних проблем, будуть більш точно охарактеризовані і адаптовані у післявоєнному періоду з урахуванням подій та чинників до завершення війни. Проте вже на сьогодні стан вищої освіти та науки в Україні в умовах війни демонструє наявність системних, комплексних і глибоко вкорінених проблем, що перешкоджають повноцінному функціонуванню освітньо-наукової сфери. Окрім фінансування та низької заробітної плати однією з проблем для подальшого дослідження може бути тема застарілої матеріально-технічної бази та бюрократична система закупівель обладнання, а також нормативна зарегульованість на всіх рівнях. Разом з тим система недосконалих критеріїв конкурсного відбору освітян і науковців сприяє знеціненню академічної якості й ускладнює планування міждисциплінарних чи інноваційних проєктів. Водночас, злиття гуманітарного та соціально-економічного сектору в єдину систему оцінювання за індексами Scopus/Google Scholar, а також байдужість до специфіки наукових галузей сприяють деструкції академічного середовища. Низький рівень англомовної компетентності освітян та науковців, проблеми академічної доброчесності та відсутність стимулів для ефективної наукової праці, формування нових моделей взаємодії освіти, науки й економіки, створення максимально справедливої системи оцінювання результатів наукової діяльності з урахуванням специфіки галузей, а також створення гнучкої податкової та фінансової політики, яка б стимулювала інноваційність та прикладне застосування отриманих знань – це все майбутні перспективи досліджень і знайдення шляхів їх вирішення.

Список літератури:

1. Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді: науково-аналітична доповідь / В. Г. Кремень, В. І. Луговий, П. Ю. Саух, І. І. Драч, О. М. Слюсаренко, Ю. А. Скиба та ін. Київ : Педагогічна думка, 2023. 172 с. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/VO-Ukr-v-umovah-voyen-stanu-ta-pisl-vidnovl-NAPN_2023-172p.pdf (дата звернення 28.04.2025)

2. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / С. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46207/> (дата звернення 15.03.2025).
3. Гапон, В. В., Барабаш, О. А. & Читаєва, К. Т. (2021). Аналіз рівня оплати праці науково-педагогічних працівників у закладах вищої освіти, що підпорядковані МОН України. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики». 67 с.
4. Дунець, В. Б. (2024). Національна наука і освіта в умовах війни РФ проти України та сучасних цивілізаційних викликів : матеріали V Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 27 березня – 2 квітня 2024 року). / Упоряд.: Л. І. Ткаченко, В. М. Шульга. – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України. ЦЕНТРИ НАУКИ В УКРАЇНІ: МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ. <https://surl.li/dronxg> (дата звернення 17.07.2025).
5. Жила, Г. (2023). Вища освіта в умовах війни: виклики, проблеми, перспективи для студентів та науковців. *Молодь і ринок*. № 2 (210). С. 141-145. <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/29481> (дата звернення 16.07.2025).
6. Захарін, С. В. (2023). *Освіта під час воєнного стану: виклики та сучасний стан. Актуальні питання у сучасній науці*, 6 (12). С. 521-530. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735577/1/6%2812%29%20Актуальні%20питання2-521-530_Стаття_Захаріна%20С.В..pdf orcid.org/0000-0002-1263-8170 (дата звернення 02.04.2025).
7. Збереження науки під час війни / І. Білецький, О. Рошаль, Г. Проскура, І. Крамаренко, І. Степанець, С. Гула, Т. Мірзодасва, Д. Гринюк // Біла книга. 2022. 29 с. <https://orcid.org/0000-0003-4164-4681> (дата звернення 13.06.2025).
8. Звіт про порівняння Європейської рамки кваліфікації і української Національної рамки кваліфікацій / Європейська комісія, 2023. С. 43. URL: <https://eur0pass.europa.eu/system/files/2023-02/Comparison%20report%20final%20rev%2023-02-2023%20UA.pdf> (дата звернення 13.03.2025).
9. Конституція України від 28.06.1996 (зі змінами). Сайт Верховної Ради України станом на 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 20.03.2025).
10. Лакуша, Н., Крохмаль, Н., & Єгупов, М. (2024). Роль вищої освіти у формуванні майбутнього України: виклики і перспективи. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*, 18, 119-137. <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46207/1/HigherEd-in-Times-of-War%20%281%29.pdf> <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2024-18-119-137> (дата звернення 09.05.2025).
11. Локтєв, В. М. (2022). Наука і перемога, або війна як casus belli наукових реформ. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini*, (6), 26-39. <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.026> (дата звернення 11.04.2025).
12. Локшина, О.І. (2022). Стратегія європейського співробітництва у галузі освіти і навчання у 2021-2030 рр. як євроінтеграційний орієнтир для української освіти. *Український педагогічний журнал*, (4), 5-17. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-5-17> (дата звернення 14.05.2025).

13. Ничкало, Н. Г., & Гордієнко, В. П. (2022). НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У ДОБУ ВІЙНИ: ЗА КАМЕРТОНОМ СЕРЦЯ І ЛЮБОВІ ДО БАТЬКІВЩИНИ. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4123> (дата звернення 26.06.2025).

14. Ніколаєв, С., Рій, Г. & Шемелинець, І. (2023). Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 94 с. URL: <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf> (дата звернення 01.07.2025)

15. Ніколаєв, С., Рій, Г. & Шемелинець, І. У чужих стінах: як долають проблеми переміщені університети. *Vox Ukraine*. «Вокс Україна». Аналітика. Суспільство. URL: <https://voxukraine.org/u-chuzhyh-stinah-yak-dolayut-problemy-peremishheni-universytety/> (дата звернення: 15.07.2023).

16. Оршанський, Л., Нищак, І., Матвісів, Я. & Юрків, М. (2024). Вища освіта України в умовах воєнного стану: виклики та шляхи подолання. *Молодь і ринок*. № 1 (221). С. 29–35. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2024.298622>. (дата звернення 11.07.2025)

17. Освіта і наука України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. Київ: МОН, 2023. 64 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.roz.v.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf> (дата звернення 02.06.2025)

18. Освіта України в умовах воєнного стану : інформ.-аналіт. зб. / за загал. ред. С. Шкарлет. Київ МОН України, 2022. 358 с. 2022 Inform-analytic.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf (дата звернення 16.06.2025)

19. Пирожков, С. І., & Хамітов, Н. В. (2022). Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник НАН України*. № (9), 38–49. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/10259/9443>; <https://doi.org/10.15407/visn2022.09.038> (дата звернення 31.05.2025)

20. Погребняк, В., Дашковська, О. (2024). Вища школа України в умовах воєнних загроз і викликів: реалії та перспективи. *Нові технології навчання*. № 98. С. 166–174. URL: <http://journal.org.ua/index.php/ntn/article/view/410/482%20c.%20170> (дата звернення 25.03.2025).

21. Попова, А., Сичікова, Я., Цибуляк Н та ін. (2023). «ДИСТАНЦІЙНЕ ТА ЗМІШАНЕ НАВЧАННЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ: РЕФЛЕКСІЇ ЩОДО ЇХ ВПРОВАДЖЕННЯ У МИРНИЙ ТА ВОЄННИЙ ЧАС». *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 2. С. 98–117. <https://journals.bdpu.in.ua/index.php/ped/article/view/72/66> DOI 10.31494/2412-9208-2023-1-2 (дата звернення 18.05.2025)

22. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті: Закон України від 23 квітня 2024 року No 3642-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text>. (дата звернення 02.04.2025).

23. Про вищу освіту: Закон України від 2 травня 2023 року No 1556-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 16.07.2025).

24. Про внесення змін до деяких законів України (щодо створення передумов для модернізації мережі закладів вищої освіти). Проект Закону України від 23 листопада 2023 р. URL: [https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-zakonu-ukrayini-pro-vnesennya-zmin-d-\(data-zverнення-30.03.2025\)](https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-zakonu-ukrayini-pro-vnesennya-zmin-d-(data-zverнення-30.03.2025))

25. Про забезпечення функціонування української мови як державної. Закон України № 2704-VIII від 25.04.2019 (зі змінами). Сайт Верховної Ради України станом на 15.11.2024 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення 25.03.2025).

26. Про освіту. Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 (зі змінами). Сайт Верховної Ради України станом на 16.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 21.03.2025).

27. Про особливості акредитації освітніх програм, за якими здійснюють підготовку здобувачі вищої освіти, в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2022 р. No 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 08.04.2025).

28. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. No 286 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-p#Text> (дата звернення: 19.07.2023).

29. Програма великої трансформації «Освіта 4.0: український світанок». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0.ukrayinskyu.svitanok.pdf>. (дата звернення 16.06.2025).

30. Прохоренко, Л. І. (2022). *Наука і освіта в умовах війни: Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 1 (4). С. 1-6. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4133> (дата звернення 03.05.2025).

31. Стратегія розвитку вищої освіти України на 2022-2032 роки: проект Операційного плану на 2025-2028 роки. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/2_sharov-pershuj-proyekt-op-srvo-2025-2028-2024-09-23.pdf (дата звернення 15.07.2025)

32. Топузов, О., Локшина, О., Джурило, А., & Шпарик, О. (2023). Європейський дослідницький простір як орієнтир розвитку освіти і науки в Україні. *Український Педагогічний журнал*, (4). С. 5-19. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-5-19> (дата звернення 13.07.2025)

33. Шевчук, Б., Шевчук, А. (2022). Освітня аналітика крізь призму війни: виклики та можливості для вищої школи в Україні. *Економіка та суспільство*. Вип. 39. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1420>. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-80> (дата звернення 25.03.2025)

References:

1. Vyshcha osvita Ukrainy v umovakh voyennoho stanu ta pislyavoyennoho vidnovlennya: vyklyky i vidpovidi: naukovo-analitychna dopovid' / V. H. Kremen',

V. I. Luhovy, P. YU. Saukh, I. I. Drach, O. M. Slyusarenko, YU. A. Skyba ta in. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2023. 172 s. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/VO-Ukr-v-umovah-voyen-stanu-ta-pisl-vidnovl-NAPN_2023-172p.pdf (in Ukrainian).

2. Vyscha osvita v Ukraini: zminy cherez viynu: analitychnyy zvit / YE. Nikolayev, H. Riy, I. Shemelynets'. Kyiv: Kyivs'kyi universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2023. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46207/> (in Ukrainian).

3. Hapon, V. V., Barabash, O. A. & Chytayeva, K. T. (2021). Analiz rivnyia opłaty pratsi naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv u zakladakh vyshchoyi osvity, shcho pidporoyadkovani MON Ukrainy. Kyiv : DNU «Instytut osvityanoi analityky». 67 s. (in Ukrainian).

4. Dunets', V. B. (2024). Natsional'na nauka i osvita v umovakh viyny RF proty Ukrainy ta suchasnykh tsyvilizatsiynykh vyklykiv : materialy V Vseukrayins'koyi mizhhaluzevoyi naukovo-praktychnoyi onlayn-konferentsiyi (Kyiv, 27 bereznya – 2 kvitnya 2024 roku). / Uporyad.: L. I. Tkachenko, V. M. Shul'ha. – Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. TSENTRY NAUKY V UKRAYINI: MOZHLYVOSTI TA VYKLYKY V UMOVAKH VIYNY RF PROTUY UKRAYINY. URL: <https://surl.li/dronxg> (in Ukrainian).

5. Zhyla, H. (2023). Vyscha osvita v umovakh viyny: vyklyky, problemy, perspektyvy dlya studentiv ta naukovtsiv. *Molod' i ryнок*. №2 (210). – S.141-145. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/29481> (in Ukrainian).

6. Zakharin, S. V. (2023) Osvita pid chas voyennoho stanu: vyklyky ta suchasnyy stan. *Aktual'ni pytannya u suchasniy nauki*, 6 (12). stor. 521-530. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735577/1/6%2812%29%20Актуальні%20питання2-521-530_Стаття_Захаріна%20С.В..pdf orcid.org/0000-0002-1263-8170 (in Ukrainian).

7. Zberezhennya nauky pid chas viyny / I. Bilets'kyy, O. Roshal', H. Proskura, I. Kramarenko, I. Stepanets', S. Hula, T. Mirzodayeva, D. Hrynyuk // Bila knyha. 2022. 29 s. URL: <https://orcid.org/0000-0003-4164-4681> (in Ukrainian).

8. Zvit pro porivnyannya Yevropeys'koyi ramky kvalifikatsiyi i ukrayins'koyi Natsional'noyi ramky kvalifikatsiy / Yevropeys'ka komisiya, 2023. S. 43. URL: <https://europass.europa.eu/system/files/2023-02/Comparison%20report%20final%20rev%2023-02-2023%20UA.pdf> (in Ukrainian).

9. Konstytutsiya Ukrainy vid 28.06.1996 (zi zminamy). Sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy stanom na 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (in Ukrainian).

10. Lakusha, N., Krokhal', N., & Yehupov, M. (2024). Rol' vyshchoyi osvity u formuvanni maybutn'oho Ukrainy: vyklyky i perspektyvy. *Mizhnarodnyy naukovyy zhurnal «Universytety i liderstvo»*, 18, S. 119-137. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46207/1/HigherEd-in-Times-of-War%20%281%29.pdf> <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2024-18-119-137> (in Ukrainian).

11. Loktyev, V. M. (2022). Nauka i peremoha, abo viyna yak casus belli naukovykh reform. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini*, (6), S. 26–39. URL: <https://doi.org/10.15407/visn2022.06.026> (in Ukrainian).

12. Lokshyna, O.I. (2022). Stratehiya yevropeys'koho spivrobitnytstva u haluzi osvity i navchannya u 2021–2030 rr. yak yevrointehratsiynnyy oriyentyr dlya ukrayins'koyi osvity. *Ukrayins'kyy pedahohichnyy zhurnal*, (4), S. 5-17. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-5-17> (in Ukrainian).

13. Nychkalo, N. H., & Hordiyenko, V. P. (2022). *NAUKOVA DIYAL'NIST' U DOBU VIYNY: ZA KAMERTONOM SERTSYA I LYUBOVI DO BAT'KIVSHCHYNY*. Visnyk Natsional'noyi akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrainy, 4(1). URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4123> (in Ukrainian).

14. Nikolayev, YE., Riy, H.& Shemelynets', I. (2023). Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viynu: analitychnyy zvit. Kyiv: Kyivskyy universytet imeni Borysa Hrinchenka, 94 s. URL: <https://osvitanalitika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf> (in Ukrainian).

15. Nikolayev, YE., Riy, H.& Shemelynets', I. U chuzhykh stinakh: yak dolayut' problemy peremishcheni universytety. Vox Ukraine. «Voks Ukrainyina». Analitika. Suspil'stvo. URL: <https://voxukraine.org/u-chuzhyh-stinah-yak-dolayut-problemy-peremishheni-universytety/> (in Ukrainian).

16. Orshans'kyy, L., Nyshchak, I., Matvisiv, YA. & Yurkiv, M. (2024). Vyshcha osvita Ukrainy v umovakh voyennoho stanu: vyklyky ta shlyakhy podolannya». *Molod' i rynek*. № 1 (221). S. 29–35. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2024.298622>. (in Ukrainian).

17. Osvita i nauka Ukrainy v umovakh voyennoho stanu: informatsiyno-analitchnyy zbirnyk. Kyiv: MON, 2023. 64 s. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu-vykl.rozv.povoyen.perspekt.22.08.2023.pdf> (in Ukrainian).

18. Osvita Ukrainy v umovakh voyennoho stanu : inform.-analit. zb. / za zahal. red. S. Shkarlet. Kyiv MON Ukrainy, 2022. 358 s. URL: [2022Inform-analytic.zbirn-Osvita.Ukrainy.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf](https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2023/22.08.2023/Inform-analytic.zbirn-Osvita.v.umovah.voyennogo.stanu.22.08.2022.pdf) (in Ukrainian).

19. Pyrozkhov, S. I., & Khamitov, N. V. (2022). Viyna i myr v Ukraini: shlyakhy do real'noyi peremohy i rozvytku. *Visnyk NAN Ukrainy*. № (9), S. 38-49. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/10259/9443> <https://doi.org/10.15407/visn2022.09.038> (in Ukrainian).

20. Pohrebnyak, V., Dashkovs'ka, O. (2024). Vyshcha shkola Ukrainy v umovakh voyennykh zahroz i vyklykiv: realiyi ta perspektyvy / Novi tekhnolohiyi navchannya. № 98. S. 166-174. URL: <http://journal.org.ua/index.php/ntn/article/view/410/482%20c.%20170> (in Ukrainian).

21. Popova, A., Sychikova, YA., Tsybulyak N ta in. (2023). «DYSTANTSIYNE TA ZMISHANE NAVCHANNYA V UNIVERSYTETAKH UKRAYINY: REFLEKSIYI SHCHODO YIKH VPROVADZHENNAYA U MYRNYI TA VOYENNYI CHAS». Naukovi zapysky Berdyans'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Seriya: Pedahohichni nauky. Vyp. 2. S. 98-117. URL: <https://journals.bdpu.in.ua/index.php/ped/article/view/72/66> DOI 10.31494/2412-9208-2023-1-2 (in Ukrainian).

22. Pro vnesennya zmin do deyaknykh zakoniv Ukrainy shchodo rozvytku indyvidual'nykh osvitnykh trayektoriy ta vdoskonalennya osvitnoho protsesu u

vyshchiiy osviti: Zakon Ukrayiny vid 23 kvitnya 2024 roku No 3642-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text>. (in Ukrainian).

23. Pro vyshchu osvitu: Zakon Ukrayiny vid 2 travnya 2023 roku No 1556-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (in Ukrainian).

24. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny (shchodo stvorennya peredumov dlya modernizatsiyi merezhi zakladiv vyshchoyi osvity). Projekt Zakonu Ukrayiny vid 23 lystopada 2023 r. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-zakonu-ukrayini-pro-vnesennya-zmin-d>. (in Ukrainian).

25. Pro zabezpechennya funktsionuvannya ukrayins'koyi movy yak derzhavnoyi. Zakon Ukrayiny № 2704-VIII vid 25.04.2019 (zi zminamy). Sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny stanom na 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (in Ukrainian).

26. Pro osvitu. Zakon Ukrayiny № 2145-VIII vid 05.09.2017 (zi zminamy). Sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny stanom na 16.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian).

27. Pro osoblyvosti akredytatsiyi osvitnikh proham, za yakymy zdiysnyuyut' pidhotovku zdobuvachi vyshchoyi osvity, v umovakh voyennoho stanu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 16 bereznya 2022 r. No 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2022-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).

28. Pro skhvalennya Stratehii rozvytku vyshchoyi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 23.02.2022 r. No 286 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).

29. Prohrama velykoyi transformatsiyi «Osvita 4.0: ukrayins'kyy svitanok». URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2022/12/10/Osvita-4.0.ukrayinskyi.svitanok.pdf> (in Ukrainian).

30. Prokhorenko, L. I. (2022). Nauka i osvita v umovakh viyny: Instytut spetsial'noyi pedahohiky i psykholohiyi imeni Mykoly Yarmachenka NAPN Ukrayiny. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrayiny*, 1 (4). S. 1-6. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4133> (in Ukrainian).

31. Stratehiya rozvytku vyshchoyi osvity Ukrayiny na 2022-2032 roky: projekt Operatsiynoho planu na 2025-2028 roky. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/2_sharov-pershhyj-proyekt-op-srvo-2025-2028-2024-09-23.pdf (in Ukrainian).

32. Topuzov, O., Lokshyna, O., Dzhurylo, A., & Shparyk, O. (2023). Yevropeys'kyy doslidnyts'kyy prostir yak oriyentyr rozvytku osvity i nauky v Ukraini. *Ukrayins'kyy Pedahohichnyy zhurnal*, (4). S. 5-19. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-4-5-19> (in Ukrainian).

33. Shevchuk, B., Shevchuk, A. (2022). Osvitnya analityka kriz' pryzmu viyny: vyklyky ta mozhlyvosti dlya vyshchoyi shkoly v Ukraini. *Ekonomika ta suspil'stvo*. Vyp. 39. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1420>. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-80> (in Ukrainian).